

mgr Joanna Zielińska-Öktem

Rozprawa doktorska przygotowana pod opieką naukową prof. dr hab. Dariusza
Kosińskiego: **Heterotopia Sarajewo. Przestrzeń miejska jako scena i
reprezentacja**

Autoreferat

1. Wprowadzenie

Tematem mojej rozprawy są przemiany reprezentacji oraz performatywności przestrzeni miejskiej Sarajewa związane ze zmianą pozycji miasta na lokalnej i europejskiej mapie geopolitycznej oraz wyobrażeniowej po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii.

Przestrzenie pogranicza, heterotopie przestrzeni zamieszkałe przez Innych, często jak w krzywym zwierciadle odbijają kulturowo-polityczne centra. Hybrydyczne tożsamości przestrzeni pogranicza, ukształtowane „pomiędzy” diametralnie różnymi polityczno-kulturowymi centrami, na zasadzie heterotopii kompensacji lub iluzji, stanowią trzecią przestrzeń, która jednocześnie odbija strukturę centrów i ją kontestuje, odwraca. Na geopolitycznej i wyobrażeniowej mapie Europy Bałkany stanowią właśnie taką przestrzeń pogranicza, peryferiów, położonych pomiędzy europejskim konstruktem Wschodu, czyli Orientem i wyobrażeniem Europy o sobie samej jako Okcydencie, cywilizowanym Zachodzie. Bałkany, jak pisze we wstępie do książki *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation* socjolog Dušan Bjelić – w wyobrażeniach Europy stanowią przestrzeń zakazanych pragnień, wampirów i plemienności. O ile Europa stanowi synonim cywilizacji i kultury, „bałkanizm” – (Todorova 2014) dyskurs wynaleziony przez Zachód na temat Bałkanów, oparty jest na metaforach regionu jako „dzikiej Europy”, „beczki prochu”, przestrzeni „wielowiekowej nienawiści”, „zderzenia cywilizacji”, „jądra ciemności”, lub „jeszcze-nie” Europy. Jest to oczywiście jednostronne spojrzenie i ocena, dokonana z perspektywy centrum. W kontrze do niej, chciałam w swojej rozprawie uwidocznic i przybliżyć również perspektywę kogoś, kto obserwuje określone procesy i przemiany zachodzące na Bałkanach ze środka peryferiów.

Przestrzenią moich badań, których wyniki prezentuję w rozprawie, było Sarajewo, które poznałam

w momencie przełomowych dla jego historii i polityczno-społecznych przemian zachodzących po zakończeniu konfliktu w Bośni i Hercegowinie w roku 1995. Historia miasta położonego w sercu Bałkanów Zachodnich oraz kulturowo-etniczna mozaika, jaką tworzy, ustanawiają je przestrzenią reprezentacji skomplikowanych losów regionu. Zarówno w warstwie materialnej, jak i reprezentacyjnej Sarajewo łączy w sobie dyskursy pochodzące nie tylko z różnych okresów historycznych, ale i różnych cywilizacji. Miasto ufundowane w roku 1463 według modelu miasta osmańskiego przez administrację imperium osmańskiego, na przełomie osiemnastego i dziewiętnastego wieku zostało wzbogacone o europejską warstwę urbanistyczną i instytucjonalną wprowadzone przez rządy monarchii austro-węgierskiej. Z kolei w dwudziestym wieku stanowiło część kolejnych tworów państwowych istniejących na Bałkanach Zachodnich, kolejno: Królestwa SHS (Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców), następnie przemianowanego na Królestwo Jugosławii, Niepodległego Państwa Chorwackiego i Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, czyli drugiej Jugosławii, by w ostatniej dekadzie dwudziestego wieku, w wyniku rozpadu tej ostatniej stać się stolicą niezależnego państwa Bośni i Hercegowiny.

W wyobrażeniach o Sarajewie i symbolice do niego odnoszonej kluczową rolę odgrywa metafora mostu łączącego cywilizacje, kultury, różne wspólnoty etniczne i narodowe. Jako takie miasto stało się symbolem titowskiej ideologii „braterstwa i jedności” wszystkich narodów i grup etnicznych drugiej Jugosławii. Z kolei wraz z wzrostem nastrojów nacjonalistycznych na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, między innymi właśnie jako strefa kontaktu i przestrzeń wielokulturowości, Sarajewo było przez cztery lata wojny w BiH oblegane i systematycznie niszczone. Punktem wyjścia do prezentowanej w rozprawie analizy jest reprezentacja miasta jako „ślepej plamki” (Lefebvre 2003) na geopolitycznej mapie oraz w pamięci Europy, jaką stało się ono i cała Bośnia po zakończeniu konfliktu. Na tym tle prezentuję rezultaty moich obserwacji i badań odnośnie nowej, powojennej tożsamości miasta.

W roku 1989, kiedy zerwana zostaje żelazna kurtyna, a pomiędzy państwami byłego blokiem wschodniego i zachodniego rozpoczyna się proces integracji, na Bałkanach w czasie obchodów sześćsetletniej rocznicy bitwy na Kosowym Polu, serbski lider Slobodan Milošević wzywa ponadmilionowy tłum do wojny: „Sześćset lat później znowu musimy walczyć – mówi serbski wódz. Nie używamy broni choć to też jest możliwe. Żadnej bitwy nie wygra się bez determinacji, odwagi i poświęcenia. Tych cnót na Kosowym Polu przed wiekami nie brakowało”. Kiedy w roku 1992, w Maastricht podpisany zostaje traktat ustanawiający Unię Europejską, na Bałkanach trwa już największy od zakończenia drugiej wojny światowej europejski konflikt. Wojną ogarnięte są Chorwacja oraz Bośnia i Hercegowina. W 1993 roku Sarajewo wkracza w drugi rok oblężenia,

systematyczna destrukcja kulturowo-historycznej tkanki przestrzennej zostaje określone jako *urbicide* – „miastobójstwo” (Coward 2009; Bogdanović 1993). Zniszczone zostają funkcjonujące w wyobrażeniach zbiorowych jako symbole miasta miejsca takie jak Vijećnica, świątynie czterech wspólnot religijnych, a hotel Holiday Inn zmienia się w najsłynniejszy na świecie hotel wojenny, goszczący ekipy dziennikarzy z całego świata. Sarajewo stało się symbolem procesu rozpadu drugiej Jugosławii, a wraz z nią ideologii „braterstwa i jedności”. Konflikt ten stał się zarazem krzywym zwierciadłem równoległych procesów integracji zainicjowanych w Europie Zachodniej i wyzwaniem rzuconym młodym strukturom, w kluczowym dla jej historii momencie projektowania wspólnoty, której jednym z głównych credo jest przeciwdziałanie ponownemu wybuchowi wojny w Europie.

2. Tło i ogólne cele badań

Wynikiem rozpadu drugiej Jugosławii było wyłonienie się państw narodowych, w tym powstanie państwa federacyjnego Bośni i Hercegowiny. To jedno z najmłodszych państw europejskich ma zarazem jeden z bardziej dysfunkcyjnych systemów politycznych, ustrojowych i społecznych oraz nadmiernie rozbudowaną strukturą administracyjno-terytorialną. Zgodnie z postanowieniami traktatu pokojowego z Dayton z roku 1995 Bośnia i Hercegowina, w tym Sarajewo, podzielone są międzyetniczną granicą na dwa organizmy: Federację Bośni i Hercegowiny oraz Republikę Serbską. Struktura administracyjna jest wysoce zdecentralizowana – obydwu częściom przyznano daleko idącą autonomię, zachowując funkcje kluczowych, wspólnych instytucji państwowych, takich jak kolegiatna prezydencja, parlament, czy też trybunał konstytucyjny. Skomplikowany system polityczno-administracyjny wynika przede wszystkim z zasady współistnienia w Bośni trzech narodów konstytucyjnych, która zawarta została w traktacie pokojowym, z roku 1995. Rezultatem terytorialnych, symbolicznych i politycznych granic jakie dzielą przestrzeń oraz społeczeństwo kraju, są wykluczające się narracje historyczne i tożsamościowe, odmienne trendy i działania w polityce wewnętrznej i zagranicznej, społeczne oraz kulturowe podziały oraz wysoce skorumpowana i dysfunkcyjna struktura polityczna. Ten obraz współczesnej Bośni stoi w rażącym kontraście z antyfaszystowską narracją „braterstwa i jedności” titowskiej Jugosławii, jak również z ideami liberalnej demokracji, wprowadzonej w kraju po wojnie, na której straży od roku 1995 stoi Wysoki Przedstawiciel (WP) dla Bośni i Hercegowiny, wybierany spośród przedstawicieli państw Unii Europejskiej.

Na tym zaledwie naszkicowanym tle polityczno-kulturowym Sarajewo jako stolica Bośni i Hercegowiny, w ostatnich dekadach od zakończenia konfliktu przechodzi ogromne przemiany. W

ramach badań zajęłam się okresem ostatnich czterech dekad historii Sarajewa, których wydarzenia stanowią reprezentację szerszego horyzontu regionalnych przemian polityczno-społecznych, czyli rozpadu drugiej Jugosławii i odrodzenia się tendencji nacjonalistycznych w poszczególnych państwach byłej Jugosławii. Wojna stanowiła punkt krytyczny, który zmienił położenie miasta na lokalnej i europejskiej mapie geopolitycznej i wyobraźniowej. Dramat społeczny, jakim był konflikt badam przez pryzmat przestrzeni miejskiej jako przestrzeni reprezentacji i sceny wydarzeń, których reżyserem i „poetą śmierci” był Radovan Karadžić. Sarajewo traktuję jako jednego z bohaterów tego dramatu, jako ofiarę nacjonalistycznej mowy nienawiści, wykorzystującej między innymi narrację mitu kosowskiego w celu produkcji określonej ekonomii afektywnej i skoncentrowaniu nienawiści oraz przemocy na ciele Innego. Takim ciałem było między innymi Sarajewo, którego miejska struktura, habitus i reprezentacje utożsamiające hybrydyczną tożsamość jego wspólnoty uległy deterytorializacji i dewaluacji w ramach *urbicide*. Sarajewo, z miast-symbolu „braterstwa i jedności”, Sarajewa-jako-Waltera stawiającego czynny opór przeciwko śmiercionośnej fali faszyzmu, stało się symbolem rozpadu i podziału drugiej Jugosławii, a na tle historii Europy – symbolem wojen dwudziestego stulecia. We współczesnym, podzielonym międzyetniczną granicą kraju miasto domaga się nowej przeszłości i nowej tożsamości, które pozwolą na „wynalezienie” powojennej tradycji i symboliki Sarajewa. Są to procesy, których centrum stanowi konstrukcja określonej narracji mitycznej mającej na celu uporządkowanie i tłumaczenie nowej wizji przeszłości, teraźniejszości oraz przyszłości miasta i wokół której ukształtowane zostanie ciało nowej wspólnoty. Mechanizm konstruowania powojennej narracji na temat Sarajewa stanowiący główny problem analizowany w rozprawie, jest procesem o tyle dramatycznym, że jego centralny element to trauma wojny.

Trauma stanowi punkt łączący różne dyskursy budowane wokół miasta: instytucjonalne, architektoniczne, artystyczne, turystyczne i społeczne. Z jednej strony stanowi fundament mitu nowej grupy narodowej – bośniackich Muzułmanów, dla których konflikt był momentem przełomowym w procesie formowania się wspólnoty narodowej, którą określam jako wspólnotę afektywną (Hutchison 2016). Z drugiej strony trauma wojny, relacjonowanej przez międzynarodowej media, uczyniła z Sarajewa bardziej uniwersalny, europejski symbol miasta wojen dwudziestego wieku: to właśnie w Sarajewie miał miejsce zamach na arcyksięcia Ferdynanda, który ustanowił symboliczny początek pierwszej wojny światowej, zaś w ostatniej dekadzie stulecia oblężone miasto stało się symbolem ostatniego europejskiego konfliktu dwudziestego wieku. Jako takie Sarajewo jest nekropolitycznym laboratorium, w którym nowe narracje rodzą się na bazie piętna traumy. Oddolne reprezentacje traumy ujawniają się w miejscach pamięci, turystyce wojennej, galeriach i muzeach.

3. Materiał badawczy i metodologia:

Punktem wyjścia moich badań było przyjęcie postawy „performatywnego Ja” (Spry 2006), czyli badacza aktywnie zaangażowanego w przedmiot swoich badań. W związku z czym rezultatem badań jest synteza osobistych doświadczeń, obserwacji i wiedzy teoretycznej przefiltrowanej przez narzędzia metodologiczne. W ramach metodologii odwołałam się do pojęcia heterotopii Michela Foucaulta oraz trialektycznej teorii przestrzeni Henriego Lefebvre'a, rozwiniętej następnie przez Edwarda Soję. W perspektywie myśli powyższych badaczy miasto postrzegane jest jako produkt określonego społeczeństwa, ideologii i historii, ale produkt podlegający nieustannym zmianom, których źródłem są heterotopiczne przestrzenie, skonceptualizowane przez Soję jako trzeciaprzestrzeń.

Ruch deterytorializacji i reterytorializacji materialnej oraz reprezentacyjnej tkanki Sarajewa prezentuję z wielu perspektyw, poprzez prezentację wielu procesów przemian zachodzących w praktykach przestrzennych. Odwołuję się przy tym do reprezentacji przestrzeni instytucjonalnych i miejsc pamięci, stanowiących symbol miasta, takich jak Vijećnica, hotel Holiday Inn, park Vraca, materiałów empirycznych w tym między innymi wywiadów z mieszkańcami miasta, które były efektem autorskiego projektu Sarajevo Mind Map, literatury, map i przewodników obrazujących praktyki przestrzenne w szczególności podczas oblężenia miasta oraz przestrzeni reprezentacji miasta w filmie, teatrze oraz mediach i muzeach; wreszcie śledzę współczesne praktyki miejskie zawarte w turystyce, przedstawieniach kulturowych i protestach społecznych.

4. Struktura pracy

Obok *Wprowadzenia* i *Zakończenia* praca podzielona jest na trzy części, wyznaczające trzy perspektywy na miasto: pierwszą – historyczną, prezentującą Sarajevo na przestrzeni dziejów, od założenia miasta po lata osiemdziesiąte dwudziestego wieku; drugą – skupioną na okresie oblężenia i destrukcji dotychczasowej tkanki miejskiej; trzecią – odsłaniającą współczesne procesy re-kodowania przestrzennego habitusu miasta. W pierwszej części, *Sarajevo palimpsest – geohistorie*, analizuję poszczególne historyczne warstwy miasta i proces kształtowania się jego tożsamości kulturowej oraz cyrkulujących wyobrażeń na temat Sarajewa. Jako centralne dla terytoriów Bośni i Hercegowiny, Sarajevo stanowiło najważniejszy obszar działalności kolejnych państw, w ramach których znalazła się Bośnia, stanowiąc tym samym kanwę i reprezentację wprowadzanych przez nie narracji polityczno-społecznych i kulturowych. Historię Sarajewa prezentuję z perspektywy

dyskursu postkolonialnego, ukazując je jako historyczną semi-kolonię z jednej strony Wschodu z drugiej Zachodu. Jako taka przestrzeń miasto służyła jako strefa kontaktu pomiędzy cywilizacjami, odbijająca cechy każdej i równocześnie wytwarzająca własną, unikalną tożsamość kulturową.

W drugiej części, *Dystopia Sarajewo – Oblężenie miasta (1992–1995)*, Sarajewo zaprezentowane jest na tle narracji kosowskiego mitu wykorzystanego jako narzędzie propagandy politycznej. Performatywną siłę mitu prezentuję odwołując się do przykładów z makropolityki (obchody sześćsetlecia bitwy na Kosowym Polu) oraz mikropolityki (sylwetka i twórczość Radovana Karadžicia, jednej z głównych osób odpowiedzialnych za przebieg konfliktu i oblężenie miasta). Następnie śledzę przemiany w praktykach przestrzennych oraz reprezentacjach poszczególnych budynków i miejsc pamięci. Prezentuję również obraz oblężonego Sarajewa, jaki produkowany był z jednej strony przez spektakle medialne, reprezentujące perspektywę i interpretację wydarzeń człowieka Zachodu, a z drugiej strony przez działające w czasie wojny sarajewskie teatry, twórców dramatów i filmów, ukazujących odmienną wizję *urbicide* Sarajewa.

W trzeciej części, *Powojnie*, badam współczesne strategie i taktyki rekonstrukcji Sarajewa. Powracam do wspomnianych w poprzednich częściach pracy miejsc, takich jak Holiday Inn i Vijećnica, których historia jest odbiciem polityczno-społecznych przemian i problemów. Sarajewo pozostaje wciąż strefą wpływów Wschodu i Zachodu, co przejawia się w zachodzących w mieście jednocześnie procesach europeizacji i islamizacji. Most, którego metafora przyłgnęła do Sarajewa, przestał jednak łączyć, ale jest przestrzenią politycznych, cywilizacyjnych i społecznych podziałów. Ważny element konstrukcji powojennej tożsamości i symboliki przestrzeni miejskiej stanowi piętno traumy wykorzystywane zarówno w perspektywie lokalnej, jak i europejskiej. Przywołuję innowacyjne, wykorzystujące performatywny i progresywny potencjał traumy, projekty architekta Lebbeusa Woodsa, w których znaki i fizyczne ślady traumy obecne w przestrzeni miejskiej włączone w proces rekonstrukcji miasta miałyby stanowić podstawę dla formowania się jej przyszłej tożsamości. Następnie przywołuję kolektywne, oddolnie produkowane przestrzenie reprezentacji traumy, takie jak *Sarajewskie róże* i omawiam ich inkluzywny charakter, który skontrastowany jest z ekskluzywnymi, instytucjonalnymi przestrzeniami traumy, takimi jak cmentarze *šehidów* – nowych bohaterów narodowych bośniackich muzułmanów. Trauma wykorzystana jest w instytucjonalnej polityce pamięci bośniackich muzułmanów. Sarajewo, obok Srebrenicy, funkcjonuje jako główna reprezentacja „przestrzeni duchowej” – nowej narracji afektywnej wspólnoty bośniackich muzułmanów. Narracji władzy, która pogłębia etniczne podziały w społeczeństwie, prezentując jednostronną, wykluczającą pozostałe narody konstytucyjne interpretację ostatniego konfliktu, przeciwstawiam heterotopiczne przestrzenie protestów z roku 2014, w ramach których obywatele, a nie poszczególne grupy etniczne stanęły razem, wznosząc głos przeciwko realnym problemom kraju, które dotyczą wszystkich bez rozróżnienia na

pochodzenie, czyli m.in.: bezrobociu, korupcji i niszczącej kraj polityce władz. Wreszcie, prezentują perspektywę europejską na przykładzie uroczystości ponownego otwarcia Vijećnicy oraz obchodów stulecia wybuchu pierwszej wojny światowej. Przygotowany w ramach obchodów megaspektakl *Stulecie pokoju po stuleciu wojen* wystawiony 28 czerwca 2014 roku na sarajewskim moście, obok którego doszło do zamachu na arcyksięcia Ferdynanda, wykorzystuje obraz Sarajewa jako miasta wojny, które odbija historię europejskich wojen, Holokaustu i totalitarnych reżimów. Przekaz spektaklu, który nawołuje do przekształcenia Sarajewa w nowy symbolu pokoju mającego cechować Europę dwudziestego pierwszego stulecia, zostaje skonstrastowany z serbskimi uroczystościami potrójnych obchodów 28 czerwca 2014 roku: zamachu, ale również Vidovdanu, upamiętniającego bitwę na Kosowym Polu oraz dnia św. Wita. Głównym wydarzeniem tych obchodów było wystawione na ulicach Andrić Grada w Wyszehradzie, przedstawienie w reżyserii Emira Kusturicy, *Pobunjeni anđeli* („Upadłe anioły”).

6. Podsumowanie

„Bez wątplenia przemoc była wszystkim, co wiedziałam o Bałkanach i Południowych Słowianach... (...) a ponieważ z tego miejsca płynął niekończący się strumień wydarzeń, które niosły zagrożenie dla mojego losu i które faktycznie przez cztery lata stanowiły bezpośrednie zagrożenie dla mojego bezpieczeństwa, pozbawiając mnie wszystkich przyjemności oraz przywilejów, to można powiedzieć, że nie wiedziałam nic o własnym przeznaczeniu” (West 1946: 23) - pisze Rebeka West w powieści podsumowującej jej podróż po Bałkanach w latach 1936–37. Gdy West staje na moście, obok którego doszło do zamachu, widzi przepływającą pod nim rzekę spływającą czerwienią przelanej w pierwszej wojnie światowej krwi. Ponad pięćdziesiąt lat później, w roku 1993, podróżująca do oblężonego Sarajewa Susan Sontag w wywiadzie dla „Guardiana” porównuje miasto do symbolu stulecia wojen: „dwudziesty wiek zaczął się w tym miejscu i tutaj się zakończy. (...) Tutaj też rozpocznie się następne stulecie. (...) ponieważ to w Sarajewie uzyskaliśmy całościowy obraz tego, czym w istocie był dwudziesty wiek.” (za: red. Hüppauf 1997: 134). Wydaje się, że od czasów podróży West, perspektywa patrzenia na Bałkany niewiele się zmieniła. Region pozostał dzikim, na pół tylko cywilizowanym terytorium znajdującym się na obrzeżach, w przedsiönku Europy. To geopolityczne i symboliczne położenie potwierdził w ostatnich latach kryzys uchodźczy, w czasie którego Bałkany były jednym z głównych korytarzy prowadzących do Europy. Zasięki, które zostały wówczas wzniesione wzdłuż granic nie należących do UE państw bałkańskich, w celu ochrony tak zwanej „twierdzy Europy”, w symboliczny sposób zarysowały również granice Innej Europy. Odgrodziły i oddaliły od niej nie tylko uchodźców, ale również Bałkany Zachodnie, oddalając je od Europy fizycznie, mentalnie i symbolicznie. Narody

bałkańskie, znalazły się po tej samej stronie muru, co uchodźcy, pod tylnymi drzwiami Europy.

Habitus współczesnej przestrzeni miasta i kraju budowany jest przez napisany przez Zachód tekst traktatu pokojowego z roku 1995, który ma na celu dostosowanie polityczno-społecznej tkanki państwa do standardów europejskich. Wszystko to odbywa się „pod nadzorem” europejskiej instytucji Wysokiego Przedstawiciela, który niczym „Wielki Brat”, zewnętrzny mentor, kontroluje i wydaje niepodważalne opinie na temat rzeczywistości i performansu polityczno-społecznego kraju, decydując o jego „europejskości”. Pozycja i kompetencje WP wykraczają poza wewnętrzną jurysdykcję, a lokując go poza system, nadają mu właściwości zewnętrznego, kontrolującego oka kolonizatora. Jako taka przestrzeń państwa może być postrzegana jako symulakrum Europy, ale symulakrum, które odsłania niedomagania oryginalnego systemu, jego bezsilność wobec etnicznej nienawiści, korupcji, podziałów polityczno-społecznych, które trawią Bośnię od wewnątrz. Przestrzeń Bośni stanowi więc heterotopię kompensacji, przestrzeń, która odsłania luki w narzuconym przez centrum systemie. Te braki podkreślone zostały oddolnie przez protesty obywatelskie w Bośni i Hercegowinie w roku 2014, które po raz pierwszy zjednoczyły podzielone od konfliktu społeczeństwo w walce przeciwko bezrobociu, korupcji i polityczno-gospodarczej niewydolności systemu.

Prezentując swoją rozprawę ukończoną jesienią 2021, w kwietniu roku 2022, nie mogę powstrzymać się przed jeszcze jednym komentarzem. Dzisiaj, w obliczu konfliktu na Ukrainie przeżywamy makabryczne *déjà vu*. Ożyły obrazy z oblężonego Sarajewa, pamiętane z lat dziewięćdziesiątych. Ukraińskie miasta są oblężone i systematycznie niszczone. W obliczu tej wojny, pokojowa wiadomość wysłana z Sarajewa w roku 2014, życzenie, by kolejny wiek był wiekiem pokoju, rozprysło się jak mydlana bańka. Na ruinach ukraińskich domów, ukraiński muzyk odtwarza gest wiolonczelisty Vedrana Smajlovicia, który kilkadziesiąt lat wcześniej grał na ruinach i w miejscach masakr w Sarajewie. Zachód ponownie staje przed moralnym i politycznym wyzwaniem. Ukraina, tak jak Bośnia, a w szczególności Sarajewo, znalazła się w centrum zainteresowania międzynarodowych mediów. Tym razem jednak zasięg i różnorodność przekazywanych obrazów i relacji jest większy, a transmitowane są one nie tylko przez telewizję, prasę, ale również media społecznościowe TikTok, Instagram, Facebook, platformy takie jak YouTube itp. Podobnie, poszerzył się wachlarz ich twórców, którymi są nie tylko dziennikarze, ale politycy, zwykli obywatele, żołnierze, jak również niezależni obserwatorzy. W przyszłości ten szeroki zakres przestrzeni reprezentacji wojny stanowić może przedmiot porównania i analizy medialnych reprezentacji konfliktów oraz dyskursów jakie one produkują.

7. Wybrane pozycje bibliograficzne

Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation, red. Dušan I. Bjelić, Obrad Savić, MIT Press, Cambridge (MA) - London 2002.

Bogdanović Bogdan, *Murder of the City*, „The New York Review of Books” 27 maj, 1993, tłum. Michael Henry Heim.

Coward Martin, *Urbicide: The Politics of Urban Destruction*, Routledge, London-New York 2009.

Foucault Michel, *Inne przestrzenie*, tłum. Agnieszka Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6, s. 117-125.

Goldsworthy Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven 1998.

Hutchison Emma, *Affective Communities in World Politics. Collective Emotions after Trauma*, Cambridge University Press 2016.

Lefevre Henri, *The Production of Space*, tłum. Donald Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford–Cambridge MA 1991.

Lefebvre Henri, *The Urban Revolution*, tłum. Robert Bononno, University of Minnesota Press, Minneapolis 2003

Soja Edward, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Wiley-Blackwell, Oxford 1996.

Sontag: „*Waiting for something that doesnt arrive*”, „The Guardian Weekly”, tom 149/6, August 8, 1993, s. 24, za: Andy Spencer, *The Fiftieth Anniversary of the Allied Air Raids on Dresden: A Half Century of Literature and History Writing*, [w:] *War, Violence and the Modern Condition*, red. Bernd Hüppauf, Walter de Gruyter & Co, Berlin-New York 1997, s. 134.

Spry Tami, *A “Performative-I” Coopresence. Embodying the Ethnographic Turn in Performance and the Performative Turn in Ethnography*, „Text and Performance Quarterly” 2006, tom 26, nr 4, s. 340–346.

Todorova Maria, *Balkany wyobrażone*, tłum. Magdalena Budzińska, Piotr Szymor, Wydawnictwo Czarne 2014.

West Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon. The Record of a Journey through Yugoslavia in 1937*, tom 1, Macmillan & CO LTD, London 1946.